

*Алексєєва Т. В., кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології Макіївського економіко-
гуманітарного інституту (м. Макіївка)*

ФАКТОРНА СТРУКТУРА ФЕНОМЕНА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті розглянуто теоретико-методологічні підходи до проблеми внутрішньої відповідальності особистості. Сферами дослідження відповідальності обрано навчання студентів вишів різних спеціальностей. Здійснено емпіричне виділення структури психічних рис, в межах якої присутня відповідальність, за допомогою визначення певних індивідуально-психологічних рис, особливостей ідентичності та відносин у різних сферах життєдіяльності. На основі отриманих даних побудовано факторну модель, яка є базою для опису закономірностей формування відповідальності у процесі професійного становлення.

Ключові слова: відповідальність, суб'єкт життєдіяльності, професійне становлення, зовнішня та внутрішня відповідальність, професійна ідентичність, факторна модель.

В статье рассматриваются теоретико-методологические подходы к проблеме внутренней ответственности личности. Областью исследования ответственности является обучение студентов вузов разных специальностей. Выполнено эмпирическое исследование структуры психических свойств личности, в рамках которых проявляется ответственность, при помощи выделения определенных индивидуально-психологических черт, особенностей идентичности и отношений в разных сферах жизнедеятельности. На основе полученных данных выстроена факторная модель, которая является основой для описания закономерностей формирования ответственности в процессе профессионального становления.

Ключевые слова: ответственность, субъект жизнедеятельности, профессиональное становление, внешняя и внутренняя ответственность, профессиональная идентичность, факторная модель.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасних психологічних дослідженнях велика увага приділяється проблемі професійного становлення майбутніх фахівців. Трансформаційні зміни у сучасному українському суспільстві призводять до набуття індивідом досить високого, порівняно з Радянським Союзом, ступеня особистої, соціальної та економічної свободи. При цьому в умовах недостатньо сформованих демократичних традицій актуальним залишається інтерес до загальновідомої філософської проблеми свободи і відповідальності.

Сучасні психологічні дослідження доводять, що для особистісного та професійного зростання необхідним є формування певного рівня відповідальності як риси особистості, що допоможе людині краще усвідомлювати себе в суспільстві й розвиватися.

Проблема відповідальності, на наш погляд, є однією з найскладніших у сучасній психології з таких причин. По-перше, досліджуваний феномен є інтегральним, тобто в ньому перетинається й інтегрується безліч більш конкретних особистісних

феноменів. При їх вивченні постають, зокрема, такі методологічні завдання, як побудова моделей більшої мірності, долучення отриманих результатів до ширшого контексту та інші. По-друге, при вивченні відповідальності слід враховувати, що вона існує в багатьох сферах людської практики: соціальної, правової, професійної. Це створює необхідність збереження психологічної методології при розгляді, наприклад, соціальних феноменів, не переходячи на методологію соціології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, що присвячені даній тематичі. Враховуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що відповідальність пов'язана практично з усіма проблемами психології особистості та соціальної психології. Тому зручніше говорити про контексти, або напрямки.

З проблемою відповідальності безпосередньо пов'язані концепції розвитку особистості (Л. Колберг, Ж. Піаже, К. Хелкама), атрибутивних тенденцій (Ф. Хайдер), локусу контролю (Дж. Аткинсон, Д. Мак-Клелланд, Дж. Роттер), психолого-педагогічний (Ж. Завадська, К. Клімова, Л.

Славина, Л. Шевченко) та соціально-психологічний (В. Агєєв, К. Муздибаєв, Т. Си-дорова) напрямки, рольовий підхід (С. Анісімов, Н. Головка, А. Плахотний). У кожному з перерахованих напрямків проблема відповідальності формулюється по-різному, але є ключовою.

У нашому дослідженні було обрано підхід до відповідальності в контексті життєдіяльності особистості, який у світовій науці ХХ століття особливо ґрунтовно розроблявся Ш. Бюлер, а у вітчизняній психології С.Рубінштейном, Л. Виготським, К. Абульхановою-Славською. У сучасній українській психології в даному напрямку особливо відзначаються наукові дослідження С. Д. Максименко та М. В. Савчина, на які ми переважно спиралися.

У даному підході провідною категорією є суб'єкт діяльності, і проблема відповідальності досліджується як одна з провідних функцій суб'єкта життєдіяльності. Конкретніше, ця функція проявляється у визначенні меж власної відповідальності та виборі способів її реалізації. Одним з критеріальних припущень даного підходу є індивідуалізація цих способів суб'єктом, що часто є предметом наукових розвідок.

Наукові дослідження з психології особистості Л. Анцифрової, Г.Балла, М. Боришевського, Г. С. Костюка, О. М. Леонтєва, М. В. Савчина, О.Татенко, Т. М. Титаренко, Я. І. Цурковського та інших дозволили сформулювати у нашому дослідженні провідну категорію суб'єкта діяльності, що передбачає співвіднесення встановлених психологічних особливостей з характером провідної діяльності і життєдіяльністю в цілому.

Розробка проблем становлення і розвитку особистості в наукових працях визначило в нашому дослідженні важливість категорії розвитку та розгляд темпоральних характеристик суб'єкта життєдіяльності Б.Г.Ананьєва, Г. С. Костюка, О. М. Леонтєва, С. Д. Максименко, В. В.Москаленко, Ю.Л.Трофімова та інших.

Складність предмета і широта досліджень призвела до того, що в одних теоріях відповідальність спочатку трактувалася дуже вузько і зводилася до когнітивного аспекту, а в інших трактувалася настільки широко, що скористатися цими теоріями для організації конкретного емпіричного дослідження було складно, не кажучи вже про практику.

Що стосується змісту, то ряд підходів розглядають лише юридичні та соціологічні форми відповідальності і зовнішні наслідки деяких вчинків чи поведінки особистості. Іншими словами, людина в них розглядається як соціальний об'єкт. Психологічний же зміст проблеми відповідальності визначає те, наскільки людина здатна передбачити наслідки своїх вчинків і відповідати за них, самостійно здійснювати життєвий вибір. Тобто бути автором свого життєвого шляху, або суб'єктом власного життя.

Вказівку на важливість суб'єктивної форми відповідальності можна знайти в багатьох наукових дослідженнях. Наприклад, загальним моментом у роботах С. Л. Рубінштейна, К. Муздибаєва, М. В. Савчина є положення, згідно з яким суб'єктивний характер відповідальності проявляється насамперед у тому, як людина сприймає і пояснює навколишній світ, наскільки вона прагне на нього впливати, в якій ситуації і якою мірою особистість усвідомлює відповідальність і наскільки самореалізується [2]. Безсумнівно, що прояви відповідальності є дуже різноманітними. Очевидно, що в одних випадках вона носить ситуативний, а в інших - особистісний характер. У зв'язку з цим принципово важливим є питання про диференціацію індивідуально-типологічних проявів відповідальності, їх ситуативних і особистісних детермінант.

Нааявні дослідження подають особистісні детермінанти відповідальності або дуже фрагментарно, або дуже узагальнено, хоча більшість дослідників визнає, що відповідальність є складним і багатоаспектним особистісним утворенням. Це не дозволяє зрозуміти повною мірою особистісні підстави формування та реалізації відповідальності як стійкої особистісної характеристики.

Спроба подолання цієї розбіжності виразилася у так званому структурному підході до відповідальності, в рамках якого різні автори виділяють когнітивний, емоційний, вольовий, динамічний, мотиваційний, поведінковий і навіть результативний компоненти (Ж. Піаже, Л. Колберг, В.Ф. Сафін, М. В. Савчин). Проте виділення ряду компонентів потребує доведення їх відповідності характеру відповідальності.

Більш адекватним нам видається підхід, згідно з яким вивчення реальної

відповідальності, її індивідуальних особливостей і регулятивного потенціалу можливе тільки в реальних життєвих ситуаціях і сферах життєдіяльності особистості. При його реалізації важливо визначити ті ситуації і сфери життєдіяльності, в яких відповідальність необхідна об'єктивно, при тому що ця необхідність може існувати завжди або виникнути раптово. Не менш принциповим при дослідженні реальної відповідальності в реальних ситуаціях є визначення можливості практичної її реалізації.

Така методологія вивчення відповідальності допоможе уникнути загальних міркувань про її важливість, виявити роль відповідальності на рівні життєдіяльності людини, а також подолати науковий песимізм деяких вчених щодо можливості її вивчення [1].

З побутової точки зору зрозуміла роль відповідальності практично у всіх сферах життя людини і суспільства. Проте в науковому плані досі не були зроблені спроби широкого комплексного вивчення відповідальності, які охоплювали б найбільш значущі сфери життєдіяльності особистості, реалізація яких безпосередньо залежить від відповідальності особистості.

На думку ряду дослідників, відповідальність є центральною особистісною характеристикою і в плані ідентичності, що визначає стиль життя, надає можливість особистості оптимально розв'язувати суперечності і труднощі життєдіяльності [5]. Такі принципово важливі теоретичні погляди на відповідальність у наш час не дуже часто є предметом широкого наукового дослідження. Тим часом пошук особистісних механізмів, що психологічно забезпечують спосіб життя людей, є принципово важливим для відповіді на питання, якою психологічною ціною платить людина за свій спосіб життя.

Постановка завдання дослідження. У вивченні таких складних проблем можлива особливо велика різноманітність підходів, і тим важливіше чітко визначити підхід у нашому дослідженні.

Перш за все, розмежуємо поняття зовнішньої і внутрішньої відповідальності. Під зовнішньою будемо розуміти більш звичну для старшого покоління тенденцію при визначенні меж відповідальності орієнтуватися на загально визнані цінності,

керуватися при виборі поведінки в конкретних ситуаціях правилами, сформульованими вищими інстанціями. Побутовою мовою це можна визначити як прагнення бути як всі. В оцінці поточної соціально-політичної та соціально-економічної ситуації це призводить до відчуття значною частиною українців безпорадності перед соціальними і політичними подіями, неможливості контролювати події, які відбуваються в їх житті.

Для предмета ж нашого дослідження більш актуальним є поняття так званої внутрішньої відповідальності. Це поняття ми будемо тлумачити, використовуючи далі термін відповідальність, як тенденцію до внутрішнього локусу контролю. На даний час відповідальність більш властива молоді, але цю загальну картину значною мірою спотворює актуальний сьогодні конфлікт поколінь: батьки намагаються передати нинішній молоді цінності зовнішньої відповідальності, що найчастіше суперечать західним індивідуалістичним цінностям, які зараз актуальні для молодшого покоління. На повсякденному рівні ця тенденція проявляється у виборі швидше індивідуально вигідної, ніж соціально схваленої поведінки, і брання на себе відповідальності за такий вибір [3].

Об'єктом дослідження стала переважно внутрішня відповідальність особистості, а предметом - компоненти, параметри і типи відповідальності як властивості суб'єкта, його особистісні та ситуативні детермінанти, проявлені в різних ситуаціях і сферах життєдіяльності. Як сфери дослідження вибрано навчання на різних спеціальностях. Ми передбачали, що спільність належності респондентів до студентства, з одного боку, і специфіка різних спеціальностей і вікових груп, з іншого боку, дозволить виявити загальні для сучасної молоді закономірності розвитку відповідальності у професійній сфері.

У тій частині дослідження, яка подається в даній статті, завданням було емпіричне виділення структури психічних рис, всередині якої функціонує відповідальність. На безпосередньому емпіричному рівні це завдання розв'язувалося за допомогою вимірювання ряду індивідуально-психологічних рис, особливостей ідентичності та відносин у різних сферах. На

основі отриманих даних була побудована факторна модель, яка стала своєрідним середовищем для опису закономірностей формування відповідальності у професійній сфері.

Хід і основний зміст дослідження. Відповідно до виділених вище аспектів застосовувалися такі психодіагностичні методики, як тест незакінченого речення Сакса-Сіднея, методика М. Куна «Хто Я?» в адаптації Т. В. Румянцевой [4] та Міннесотський особистісний опитувальник в адаптації Л. Собчик (СБМДО). Результати решти тестів, що були проведені на вибірці студентів вузів, у даній статті не розглядаються.

За допомогою цієї психодіагностичної батареї було протестовано 362 студенти, які навчалися за спеціальностями «Психологія», «Правознавство» і «Педагогіка». При цьому, згідно з принципом розвитку, були виділені підгрупи, що перебувають на різних етапах професійного становлення: початкові та випускні курси.

Після відбракування недостовірних даних масив був підданий факторному аналізу за методом головних компонент за допомогою програми Statistica 5.5.

Були перебрані всі варіанти обертання і встановлено, що найбільшою пояснюваною дисперсією - 66,3% - відзначається модель, побудована за допомогою варіанта обертання Varimax normalized. Саме в цьому варіанті змінні групуються максимально рівномірно і одержувана факторна структура найбільшою мірою відображає наявні емпіричні зв'язки. Враховуючи різноманіття процедур факторного аналізу, варто уточнити, що в один фактор об'єднувалися змінні, що більше пов'язані між собою, ніж з будь-якою змінною, яка віднесена до решти чинників.

Змінні, що мають близькі факторні навантаження більш, ніж в одному факторі, вилучалися з аналізу, і він повторювався заново доти, поки не була отримана факторна модель, якій притаманні задовільні для завдань нашого дослідження характеристики.

Далі ми опишемо цю модель, співвідносячи отримані результати з поставленими в нашому дослідженні завданнями.

До першого фактора увійшли переважно параметри тесту «Хто Я?». Найбільші навантаження в ньому мають такі змінні, як *усвідомлення унікальності* за кількістю

індивідуальних характеристик (факторне навантаження 0,93), кількість використаних прикметників (0,90) і диференційованість ідентичності (0,83).

Тобто його психологічний зміст в основному визначається кількістю індивідуальних характеристик (у співвідношенні з соціальними), використаних для опису власного Я, виразністю емоційного компонента самоописів, та загальною кількістю характеристик у них.

Решта дев'ять параметрів доповнюють це основний зміст. Так, до чинника увійшли всі параметри, за допомогою яких у нормативній інтерпретації описується статева ідентичність. Тому ми можемо вважати, що оцінка піддослідних за даним фактором тим вища, чим чіткіше в само описах проявляються ознаки добре усвідомленої і структурованої ідентичності. У нашому контексті це відповідає високому ступеню суб'єктності, що є однією з провідних умов відповідальної поведінки. Назва, яку, на наш погляд, відображає зміст, - *Чіткість ідентичності*.

До другого фактора, що пояснює 12,2 % загальної дисперсії, увійшли чотири змінних, які в тесті «Незакінчені речення» відображають ставлення до минулого і до майбутнього, і вісім з десяти шкал СБМДО.

Характерними для визначення змісту, вираженого нами в назві *Здорова темпоральність*, є такі особливості. По-перше, факторні навантаження ставлення до майбутнього трохи вищі, ніж до минулого (відповідно 0,63 і 0,52), що природно для молодих людей. По-друге, факторні навантаження клінічних шкал, на протипагу до темпоральних, негативні й приблизно рівні. Тобто, без виділення якого-небудь конкретного психічного розладу можна вважати, що найбільш високі оцінки за цим фактором у респондентів з мінімумом клінічних симптомів за СБМДО (ММРІ) і позитивним емоційним ставленням як до минулого, так і до майбутнього. Останнє особливо важливо в контексті відповідальності, оскільки збалансованість у свідомості різних часових періодів є однією з умов для відповідальної поведінки. Саме те, що темпоральні та клінічні характеристики протилежною виразністю об'єдналися в один фактор, є непрямим доказом того, що клінічні порушення пов'язані з відношенням до часу і його переживанням.

До третього фактора увійшли дев'ять змінних, і разом вони пояснюють 12,1 % загальної дисперсії. Найбільші навантаження в них має *усвідомлення своєї унікальності (за кількістю соціальних ролей)* (0,88), кількість іменників у самоописах (0,84), і вираженість нейтральної валентності ідентичності. Негативні навантаження в ньому виражають *страхи і побоювання, а також усвідомлення провини* в «Незакінчених реченнях». Таким чином, респонденти, які мають високі оцінки з даного фактору високою мірою усвідомлюють свою унікальність як носія соціальних ролей, їх статорольова ідентичність виражена чіткіше, ніж безпосередньо фізична, і вони відчувають менше напруги через провини і страх. Очевидно, що мова йде про ступінь соціальної адаптованості, що дозволяє усвідомлювати себе саме як соціальний суб'єкт. Тому цей фактор ми назвали *Прийняття усвідомлення себе*.

Четвертий фактор склали сім змінних, разом вони пояснюють 9,3% загальної дисперсії: кількість згадок і середнє емоційне навантаження в таких сферах за тестом «Незакінчені речення», як ставлення до сім'ї, протилежної статі і до матері. При цьому провідним є позитивне ставлення до матері (0,83). Оскільки об'єкти цих сфер відносин явно несуть соціальний характер, фактор був названий *Соціалізованість*. Респондентів, що мають за цим фактором високі оцінки, можна охарактеризувати як схильних до прийняття усвідомлення і розвитку своїх соціальних відносин. Вище вже розглядався соціальний аспект відповідальності, і об'єднання в один фактор саме цих параметрів підтверджує його актуальність.

До п'ятого фактора, що пояснює 7,4% загальної дисперсії, увійшли з негативними навантаженнями суми балів та середні емоційні навантаження у сферах: ставлення до друзів (-0,83) і до колег (-0,58). Іншими словами, респонденти, які мають високі навантаження за даним фактором, негативно ставляться до свого професійно-соціального оточення. Позитивним є навантаження за даним фактором у корекційній шкалі СБМДО (ММРІ) (0,66), що відбиває прагнення людини демонструвати оточенню свою *маску*, а не сутність. Ми назвали цей фактор *Відчуженість*.

Об'єднання в один фактор саме цих шкал також може бути пояснене в контексті

відповідальності: вона реалізується насамперед у соціальних відносинах за умови достатньої відкритості. Якщо ж респондент має високий бал за даним фактором, то реалізація відповідальності явно буде ускладнена, його психічна енергія буде значною мірою йти на формування якогось образу для людей, що його оточують, яких він побоюється або просто не любить.

Шостий фактор (6,2% загальної дисперсії) склали наявність у самоописах «Хто Я?» теперішнього часу (-0,76), кількості дієслів у них (-0,74), вираженість негативного ставлення до якості *добрий* (-0,61), а також середнього емоційного навантаження ставлення до керівництва в «Незакінчених реченнях». Як можна бачити, всі навантаження негативні, тобто при високих значеннях цього фактора у свідомості мало подано сьогодення і дії, що створює умови для безвідповідальності, а люди взагалі уявляються як злі, особливо начальство. Тому фактор названий *кілька дещо епатажно - Злісна безвідповідальність*. Мається на увазі те, що респонденти, які отримали за цим фактором високі оцінки, уникають соціальної взаємодії, атрибууючи і проєктуючи власну агресію і підозрілість на оточення. У контексті нашого дослідження очевидно, що це спосіб уникнення відповідальності.

Таке емпіричне групування змінних у факторах вельми чітко вказує на характер зв'язку різних аспектів особистості, соціальних відносин та ідентичності.

Висновки. На підставі емпіричного групування респондентів, індивідуально-психологічних властивостей респондентів і особливостей соціальних відносин встановлено, що факторна структура найбільше відповідає підходу до відповідальності як до аспекту функціонування суб'єкта життєдіяльності (С. Д. Максименко, М. В. Савчин та ін.). Зокрема, при цьому визначено, що найбільш яскраво відповідальність наявна у сфері соціальних відносин, що є первинними для суб'єкта життєдіяльності. Крім того, вона проявляється на дієвому рівні, що можна виявити за допомогою таких лексико-семантичних характеристик, як наявність у самоописах дієслів та іменників. Для відповідальної особистості невід'ємною властивістю є виражений соціальний інтерес і позитивність ставлення до оточення при

одночасно високому рівні власної відкритості. Важливим є усвідомлення себе, при цьому найбільш інтегрованою (яка визначає зміст провідного чинника) характеристикою є чіткість соціальної ідентичності, яка проявляється у високій диференційованості та розмаїтті самоописів.

Головним же результатом даного етапу дослідження є чітко встановлений зв'язок між теоретичною концепцією і відповідною емпіричною моделлю. Це дозволить розв'язати й інші завдання, поставлені в дослідженні.

Перспективи подальшого дослідження. На даному етапі дослідження було виконано побудову емпіричної моделі, яка, з одного боку, дозволила обрати теоретичну основу для подальшого аналізу результатів. З іншого, вона є

операціональною основою цього аналізу. Використовувати цю модель надалі, на наш погляд, найбільш раціонально для зіставлення підгруп, що розрізняються за тими параметрами, які відображають різні ситуації життєдіяльності. Це може бути зіставлення студентів різних спеціальностей і різних етапів навчання. Можливим є також виділення певних типів відповідальності, знання яких може бути дуже корисним при прогнозуванні результатів навчання й індивідуальній роботі зі студентами. Ще одним напрямком подальшого дослідження може бути більш диференційований опис взаємозв'язків між параметрами, що відображають різні аспекти феномена відповідальності: особистості, її соціальних відносин та ідентичності.

Література:

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299с.
2. Савчин М. В. Вікова психологія: навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. - К.: Академвидав, 2005. – 360с.
3. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – М.: Наука, 1983. - 240с.
4. Румянцева Т. В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре / Т. В. Румянцева. – СПб., 2006. - С. 82 – 103.
5. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л. Б. Шнейдер. – М.: МОДЭК, 2004. – 600с.

Tetyana Alekseyeva, Docent, Candidate of Psychological Sciences

FACTOR STRUCTURE OF RESPONSIBILITY PHENOMENON

The theoretical and methodological approaches to the problem of an individual's internal responsibility are considered in the article. The process of higher school students' of different specialties training is chosen as a field of research of responsibility. Carried out the empirical defining of the psychical features' structure in which internal responsibility occurs. Specific individual and psychological features are defined by the author. Identity peculiarities in different spheres of vital activity are taken into account too.

One can definitely observe the responsibility phenomenon in the sphere of social relationships, which are primary for a subject's vital activity. On the effective level responsibility is exposed with the help of such lexico-semantic characteristics as the verbs and nouns to be presented in the self-description. Social interest and positive attitude towards reality under high level of self openness are the inseparable features of a responsible person. The process of self-actualization is of great importance; and the most integrated characteristic, which defines the content of a leading factor, is accuracy of social identity. It appears under a high level of differentiation and variety of self-descriptions.

The factorial model is compiled on the data obtained. This model serves as the basis for responsibility mechanism description within the process of professional promotion.

Key words: responsibility, subject of vital activity, professional promotion, external and internal responsibility, professional identity, factorial model.